

WYDOBYWANIE CZŁOWIEKA Z HISTORII: ARCHIWUM OŚRODKA KARTA

„KARTA wydobywała człowieka z historii. Pojedynczą istotę ludzką, postawioną — ze swoją wrażliwością, niepowtarzalnością, pamięcią — «wobec konieczności historycznej», powojennej zideologizowanej rzeczywistości, która odbierała podmiotowość, bo wykluczała jednostkę z obrazu świata, konsekwentnie trenując ją w poczuciu własnego bezkształtu. «Karta», gazetka podziemna, wyrosła z buntu przeciw takiemu usytuowaniu człowieka, dała z czasem nazwę Ośrodkowi, który jako społeczna placówka historyczna — podjął się wzmocnienia tego indywidualnego głosu, nadania mu pierwszoplanowej roli” — tak metodę działania Ośrodka KARTA¹ określił jeden z jego twórców, Zbigniew Gluza (2015, s. 3). Była ona konsekwentnie realizowana zarówno w latach osiemdziesiątych, w „podziemiu”, jak i po 1989 roku, we wszystkich działaniach, między innymi wydawniczych, naukowych, badawczych. Tworzenie Archiwum miało również na celu umożliwienie poznawania historii z perspektywy jednostkowej. Jego twórcy chcieli wzmocnić reprezentację indywidualnego głosu świadka historii w materiale źródłowym. To założenie było fundamentem pozyskiwania kolejnych kolekcji, które dziś składają się na zasób Ośrodka

---

¹ Najpierw było to środowisko skupione wokół pisma „Karta” (wydawanego w drugim obiegu od 1982 roku), a od 1990 roku organizacja pozarządowa zajmująca się historią najnowszą na wielu polach.

KARTA. Opiszę tu historię i mechanizmy powstawania najważniejszych części zbiorów, które wpłynęły na specyfikę gatunkową całego zasobu.

HISTORIA I MECHANIZMY POWSTAWANIA

Tworzenie Archiwum na początku nie miało zorganizowanego charakteru, było raczej wynikiem prowadzonej oddolnie, często spontanicznej, dokumentacji. Archiwalia stawały się bazą do poznawania przeszłości, a przez to do zrozumienia współczesności. Po trzydziestu latach materiały, przyjmowane bez selekcji i warunków wstępnych, pozyskiwane dzięki zaufaniu społecznemu, złożyły się na społeczne repozytorium pamięci indywidualnej i zbiorowej.

Gromadzenie zbiorów rozpoczęło się od powołania Archiwum Wschodniego, co nastąpiło w listopadzie 1987 roku w Warszawie. Założyciele² chcieli stworzyć zbiór archiwalny dokumentujący losy obywateli polskich pod okupacją sowiecką oraz w ZSRR, historię Kresów Wschodnich II RP oraz podziemia zbrojnego po wojnie. Archiwum gromadziło relacje, wspomnienia, dokumenty osobiste i zdjęcia. Przybrało postać ogólnopolskiego ruchu społecznego na rzecz ratowania pamięci (Gluza 2012b, s. 97–111).

Materiały do Archiwum Wschodniego były zbierane w dwunastu oddziałach regionalnych (m.in. w Białymstoku, Lublinie, Poznaniu i Wrocławiu), a po 1989 roku również w środowiskach polskich za granicą (Wielka Brytania, Rosja, Stany Zjednoczone, Kanada). Plonem tej wielkiej akcji społecznej był przede wszystkim zbiór 986 relacji dźwiękowych (Archiwum Wschodnie, 2006), które mają dziś unikalną wartość. Były rejestrowane wówczas, gdy osoby nagrywane nie mogły skonfrontować swojej pamięci z literaturą przedmiotu czy spisаныmi opowieściami innych osób. Wielu ze świadków urodziło się jeszcze w XIX wieku i byli nagrywani w ostatnich latach swojego życia.

Równolegle do Archiwum Wschodniego spływały wspomnienia, dokumenty osobiste, fotografie. W obawie przed Służbą Bezpieczeństwa zbiory były rozproszone w wielu prywatnych mieszkaniach. „Początkowo trafiało to do różnych nieznanym Służbie Bezpieczeństwa mieszkań. Nigdzie,

---

² Do Społecznego Komitetu Archiwum Wschodniego powołanego w listopadzie 1987 roku oprócz środowiska skupionego wokół podziemnego czasopisma „Karta” weszli reprezentanci Instytutu Europy Wschodniej, grupa żołnierzy Armii Krajowej i łągierników skupiona wokół Wiesława Krasnodębskiego, Obywatelski Komitet Poszukiwań Mieszkańców Suwalszczyzny Zaginionych w Lipcu 1945, Wydawnictwo „Spotkania”, Wydawnictwo Społeczne „KOS”, Wydawnictwo „Przedświt”.

w żadnym z miast, gdzie pracę podjęły oddziały Archiwum Wschodniego, nie zakładaliśmy «centralnego» zbioru, bojąc się jakiejś akcji ze strony SB. [...] Gdy potem nadszedł czas legalizacji, okazało się, że prawie wszędzie zbiory wyjmowane są... z tapczanów” — wspominał Gluza (2012a, s. 29), jeden z założycieli Archiwum, obecnie prezes Ośrodka KARTA.

Po zalegalizowaniu Archiwum Wschodnie zostało scalone w Warszawie, a w kolejnych latach było uzupełniane o indywidualne świadectwa z lat 1901–1956 (Archiwum Wschodnie, 2008). Stało się fundamentem Archiwum Ośrodka KARTA i wyznacznikiem dalszych działań archiwalnych. W kolejnych dekadach poszerzał się katalog dokumentowanych tematów, ale bez zmian pozostawały metody pracy, które w dużej mierze opierały się na aktywnym pozyskiwaniu materiałów, w wielu przypadkach na ich „wywoływaniu”.

W 1991 roku, została stworzona druga podstawowa kolekcja — Archiwum Opozycji (do 1998 roku nazywana Archiwum Peerelu). Początkowo obejmowała plony konkursów, między innymi konkursu na dzienniki ze stanu wojennego (zorganizowany w 1991), konkursu „Czas Peerełu” (1994) na dzienniki pisane w okresie 1944–1989 czy „Prywaciarze” (1998–2000) — na świadectwa dokumentujące indywidualną i grupową przedsiębiorczość w latach 1945–1989. Cieszyły się one dużą popularnością — na konkurs „Czas Peerełu” nadesłano ponad 300 prac.

Archiwum Opozycji to również archiwa opozycjonistów i środowisk niezależnych. Są wśród nich dary wyjątkowe, na przykład materiały, które w czasie PRL były konfiskowane opozycjonistom przez Służbę Bezpieczeństwa, a pod koniec lat dziewięćdziesiątych im zwracane. Tak trafiła do KARTY kolekcja Jacka Kuronia, w której znalazły się między innymi kompletne „dzienniki pokładowe” KSS „KOR”, czyli zeszyty z lat 1977–1980, w których notowano rozmowy telefoniczne odbierane u Kuroniów (zapisywano informacje o represjach czy akcjach opozycji).

Przekazywano całe spuścizny (Zdzisława Najdera, Anieli Steinsbergowej, Jerzego Jedlickiego, Hanny Świdry-Ziemby); od przedstawicieli grup opozycyjnych Ośrodek KARTA otrzymywał archiwa środowiskowe (Komitetu Helsińskiego, Grupy Oporu „Solidarni”, Independent Polish Agency). Najważniejszą kolekcją środowiskową jest bez wątpienia „Solidarność — narodziny ruchu”, która dokumentuje powstanie i rozwój NSZZ „Solidarność” od sierpnia 1980 do grudnia 1981. Została stworzona wspólnie z Stowarzyszeniem Archiwum „Solidarności”. W 2003 roku wraz z przechowywanymi w Gdańsku tablicami z 21 Postulatami Gdańskimi została wpisana na Światową Listę Programu UNESCO „Pamięć Świata”.

W ramach kolekcji powstawał zbiór druków drugoobiegowych z lat 1976–1990. Dziś jest jednym z największych w Polsce. Prasę, książki, broszury itp. przynosili zarówno sami opozycjoniści (dziennikarze, wydawcy, kolporterzy, drukarze), jak i wielu sympatyków ówczesnej opozycji. Obecnie zbiór jest częścią biblioteki naukowej³.

Archiwum Opozycji liczy dziś ok. 3000 kolekcji osobistych i ok. 276 zespołów środowiskowych. Jego powstawaniu towarzyszyły dziesiątki akcji społecznych. Twórcy Archiwum postawili przed sobą ambitny cel — chcieli, aby po okresie komunizmu została nie tylko dokumentacja instytucji PRL, ale też zapisy indywidualnych losów.

Oba zbiory, Archiwum Opozycji i Archiwum Wschodnie, pozyskały wielu sprzymierzeńców, którzy w swoich miejscowościach zbierali materiały do konkretnej kolekcji. Z czasem tematyka darów rozszerzyła się na cały XX wiek.

Obok tych dwóch zbiorów, stale rozrastających się, w KARCIE odnajdywały swoje miejsce archiwalia nie mieszczące się w dotychczasowych ramach tematycznych. Na przykład w czasie prowadzonego przez 19 lat, konkursu „Historia Bliska”, dzięki zaangażowaniu ponad 13 tys. uczniów szkół ponadpodstawowych powstało archiwum dokumentujące najbliższą im historię lokalną. To relacje audio i wideo, dokumenty, zdjęcia obejmujące niemal cały XX wiek (w pracach tematycznych o charakterze badawczym). Kolejnym tego typu przykładem jest przekazane w 2014 roku archiwum Polskiej Akcji Humanitarnej, jednej z najdłużej działających organizacji pozarządowych.

Równoległe do zbiorów dokumentowych były gromadzone zbiory fotograficzne. Najstarsze fotografie w zbiorach KARTY pochodzą z lat sześćdziesiątych XIX wieku, najnowsze były wykonane już w XXI wieku. W większości zostały przekazane przez osoby prywatne.

Początkowo zakres tematyczny zdjęć pokrywał się z wątkami obecnymi w Archiwum Wschodnim i Archiwum Opozycji, ponieważ trafiały do KARTY w czasie akcji społecznych związanych z tymi zbiorami. Były to między innymi zdjęcia życia codziennego na Kresach Wschodnich RP, wywiezione przez deportowanych; fotografie wykonane w czasie zezłania; amatorskie reportaże ze stanu wojennego wykonywane z ukrycia

---

³ Biblioteka Fundacji Ośrodka KARTA została zaliczona do bibliotek naukowych decyzją ministra kultury i dziedzictwa narodowego z dn. 25 września 2017 roku. Zawiera specjalistyczny księgozbiór, który dotyczy oporu społecznego w Polsce w okresie 1956–1990. W jej zbiorach znajdują się również księgozbiory profesorów Zdzisława Najdera i Jerzego Jedlickiego oraz niskonakładowe książki dotyczące historii lokalnej.

czy w czasie spotkań opozycjonistów w prywatnych mieszkaniach. Przez kilkanaście ostatnich lat, w związku z przygotowywanymi publikacjami i wystawami, do Archiwum trafiło również kilkadziesiąt spuścizn wybitnych, zawodowych fotografów, między innymi pionierki kobiecego fotoreportażu Ireny Jarosińskiej.

Ostatnią, dopełniającą Archiwum częścią, są zbiory dźwiękowe. To największy w Polsce zbiór relacji biograficznych obejmujących niemal cały XX wiek. Archiwum Historii Mówionej, prowadzone wspólnie z Domem Spotkań z Historią w Warszawie, to nagrania zarejestrowane w ramach 75 tematycznych projektów dokumentacyjnych⁴. Obejmują różne zagadnienia historyczne, dzieje małych ojczyzn, doświadczenia grup zawodowych i społecznych. Pierwsze nagrania, pochodzące lat osiemdziesiątych, rejestrowały wspomnienia mieszkańców dawnych Kresów Wschodnich. Od tego czasu zakres geograficzny i tematyczny relacji znacznie się rozszerzył. W ostatnich latach nagrano na przykład emigrantów w Wielkiej Brytanii i w Argentynie.

SPECYFIKA I CECHY CHARAKTERYSTYCZNE ZBIORÓW

Archiwum Ośrodka KARTA to obecnie 1500 metrów bieżących dokumentów osobistych, dzienników, wspomnień, 6000 nagrań oraz 300 000 fotografii⁵. Przytoczona wyżej historia powstawania zasobu jest niezbędna do zrozumienia jego specyfiki i opisanie cech charakterystycznych.

Od ponad trzydziestu lat w KARCIE swoje zbiory składają zwyczajni świadkowie historii XX wieku i osoby publiczne. Archiwum ma charakter otwarty, rocznie swoje archiwa przekazuje około stu osób. Proweniencja

---

⁴ Najważniejsze z nich to: Polacy na Wschodzie (1075 relacji); Zapomniani świadkowie XX wieku (953 relacje), Ocaleni z Mauthausen (189 relacji); Pamiętanie Peerelu. Opowieści o wspólnych i indywidualnych sposobach na system: 1956–1989 (145 relacji); Praca przymusowa i niewolnicza dla III Rzeszy (98 relacji); Polacy w Argentynie (74 relacje), XX wiek na Zaolziu (71 relacji); Zapomniane obozy nazistowskie (70 relacji); Polacy i Niemcy — XX-wieczna historia mieszkańców kaszubskiej gminy Stara Kiszewa (65 relacji); Krzyż-Kreuz w XX wieku. Polska i niemiecka pamięć pewnego miasta (51 relacji); Solidarność na wsi (46 relacje); W kolejce po równość. Polska 1945–1956 w opowieściach kobiet (35 relacji); Biografie kresowe (30 relacje); Nestorzy polskiej nauki (30 relacje); Fotografowie w PRL-u (30 relacji); Solidarność Walcząca (25 relacji); Życiorysy emocjonalne. Przemiany społeczne w Polsce 1939–1989 z perspektywy psychoterapeutów (16 relacji).

⁵ Archiwum ma charakter społeczny, co oznacza, że nie jest i nigdy nie będzie własnością prywatną. W Statucie Fundacji Ośrodka KARTA zagwarantowane jest wieczyste przechowywanie zbiorów, a w razie ewentualnego zaprzestania działalności przekazanie ich — jako integralnej części — do Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

zbiorów przekłada się na ich gatunkową zawartość. Dominują egodokumenty, które w dużej mierze zostały stworzone przez darczyńców lub ich rodziny. W dwóch najstarszych zbiorach — w Archiwum Wschodnim i w Archiwum Opozycji — znajduje się blisko 6000 wspomnień i dzienników oraz około 3500 kolekcji osobistych. Część z nich składa się z kilku kartek, ale są też takie, które liczą kilkanaście tomów. Egodokumenty to również 6000 nagrań, których większość stanowią biograficzne wywiady narracyjne. Zostały zarejestrowane według metody opracowanej przez Fritza Schützego i dzielą się na dwie części: swobodny wywiad narracyjno-biograficzny oraz pytania zadawane przez osobę prowadzącą nagranie. Zbiór egodokumentów dopełniają fotografie, w ponad 2000 kolekcji. Poza kilkunastoma spuściznami fotoreporterskimi w większości to fotografie wernakularne, wykonane przez fotoamatorów.

Dużą część Archiwum Ośrodka KARTA powstała dzięki aktywności jego twórców. Mam tu na myśli sam akt „wywoływania zbiorów”, a przez to kształtowanie ich treści. Tak działo się w przypadku rejestracji relacji, których wartość merytoryczna i szczegółowość zależały nie tylko od świadka historii, ale też od prowadzącego wywiad. Przykładem mogą być też liczne konkursy, w wyniku których nadsyłało wspomnienia na temat określony przez organizatorów w regulaminie.

Kolejną cechą charakterystyczną Archiwum KARTY jest to, że część zbiorów ma postać wyłącznie cyfrową. Tak jest w przypadku 1075 relacji biograficznych oraz skanów 4262 prywatnych fotografii i dokumentów, które składają się na kolekcję „Polacy na Wschodzie” (Czapigo 2012, s. 142–145). Ta baza źródłowa, dotycząca losów Polaków, którzy mieszkają za wschodnią granicą Polski, była tworzona w latach 2006–2012 podczas wyjazdów dokumentacyjnych (m.in. Białoruś, Kazachstan, Litwa, Łotwa, Rosja, Ukraina). Zastosowanie podejścia historii mówionej pozwoliło na utwalenie głosu ludzi, z których większość, z przyczyn społeczno-klasowych, nie pozostawiłaby po sobie żadnej innej spuścizny narracyjnej. Natomiast digitalizacja umożliwiła utwalenie i archiwizację materiałów z archiwów domowych — sporządzenie wizualnych świadectw istnienia wielu małych ojczyzn oraz rodzin. Unikatowość tej kolekcji została doceniona w konkursie Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki; od 2017 roku jest podstawą projektu badawczego⁶.

Katalogu tematów obecnych w zbiorach Ośrodka KARTA nie można ująć w kilku zdaniach, ze względu na jego skomplikowaną strukturę i wie-

---

⁶ Nr umowy 0303/NPRH/H11/84/2017.

lowątkowość⁷. Analiza jakościowa zasobu to temat na osobny artykuł. Wydaje się jednak, że każde wydarzenie i zagadnienie z dwudziestowiecznej historii Polski ma odzwierciedlenie w kolekcjach Ośrodka KARTA. Są oczywiście takie reprezentowane liczniej niż inne — jak represje pod okupacją sowiecką i niemiecką, losy Polaków na Kresach Wschodnich II RP, historia opozycji antykomunistycznej. Archiwum KARTY to wielość dziesiątek tysięcy świadków historii, które składają się na „nieoficjalny” obraz XX wieku. Mogą posłużyć do rekonstrukcji faktów i wydarzeń; są też ciekawym źródłem służącym do odczytywania sposobu widzenia codzienności oraz badania mentalności i tożsamości⁸.

BIBLIOGRAFIA

- Chéroux Clément, 2014, *Wernakularne. Eseje z historii fotografii*, tłum. Tomasz Swoboda, Fundacja Archeologii Fotografii, Warszawa.
- Czapigo Dominik, 2012, *Polacy na Wschodzie*, „Karta”, nr 70, s. 142–145.
- Gałęziowski Jakub, 2015, *Polacy na Wschodzie. Mało znana kolekcja wspomnień*, „Przegląd Historyczny”, t. 106, nr 3, s. 595–603.
- Gluzza Zbigniew, 1991, *Archiwum Wschodnie a państwo*, „Karta”, nr 2, s. 149–151.
- Gluzza Zbigniew, 1996, *Archiwum Wschodnie*, „Karta”, nr 19, s. 137–151.
- Gluzza Zbigniew, 2012a, *Archiwa Ośrodka KARTA*, w: Katarzyna Ziętał (red.), *Archiwistyka społeczna*, Ośrodek KARTA, Warszawa.
- Gluzza Zbigniew, 2012b, *Odkrycie KARTY. Niezależna strategia pamięci*, Ośrodek KARTA, Warszawa.
- Gluzza Zbigniew, 2015, *Metoda KARTY*, Ośrodek KARTA, Warszawa.
- Kaźmierska Kaja, 1996, *Wywiad narracyjny — technika i pojęcia analityczne*, w: Marek Czyżewski, Andrzej Piotrowski, Alicja Rokuszewska-Pawełek (red.), *Biografia a tożsamość narodowa*, Uniwersytet Łódzki, Łódź.
- Melon Maciej, 2014, *Archiwum Historii Mówionej Domu Spotkań z Historią i Fundacji Ośrodka KARTA*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej”, t. 7, s. 11–16.

*

---

⁷ Skomplikowana struktura zbiorów bywa wyzwaniem dla użytkowników. Z tego powodu zbiory opracowywane są detalicznie (w wielu przypadkach opisywany jest każdy dokument, zdjęcie; relacje są transkrybowane), opatrywane wieloma indeksami, które pozwalają na szybkie prowadzenie kwerend. Do końca 2019 roku informacje o wszystkich kolekcjach będą dostępne *on-line*, na stronie osa.archiwa.org.

⁸ Ostatnio ze zbiorów Ośrodka KARTA korzystali między innymi autorzy książek: Anna Bikont, Helena Łuczywo, *Jacek*, Warszawa 2018 (dot. Jacka Kuronia); Cezary Łazarewicz, *Żeby nie było śladów. Sprawa Grzegorza Przemyka*, Warszawa 2017; reżyserki Justyna Lipko-Konieczna i Dorota Ogrodzka sięgnęły do nagrań historii mówionej, przygotowując spektakl *Kuracjuszki z Internu* (dot. historii obozu internowania dla kobiet w Gołdapi w roku 1982).

- Archiwum opozycji: Kolekcja "Solidarność — narodziny ruchu", czasopisma niezależne 1976–1990, książki wydane poza cenzurą 1976–1990, Agnieszka Iwaszkiewicz (red.), Ośrodek KARTA, Warszawa 2006.*
- Archiwum Wschodnie: Kolekcje osobiste, kolekcja wspomnień Komisji Historycznej Zarządu Głównego Związku Sybiraków, Anna Dzienkiewicz, Joanna Michałowska, Ewa Rybarska (red.), Ośrodek KARTA, Warszawa 2008.*
- Archiwum Wschodnie: Kolekcja relacji, Michał Bronowicki (red.), Ośrodek KARTA, Warszawa 2006.*
- Katalog zbiorów Archiwum Opozycji (do 1990 roku), Agnieszka Iwaszkiewicz (red.), Ośrodek KARTA, Warszawa 2001.*

JOANNA ŁUBA

Ośrodek KARTA, Uniwersytet Warszawski
j.luba@karta.org.pl

EXTRACTING THE HUMAN BEING FROM HISTORY:
THE KARTA CENTER ARCHIVE

Joanna Łuba
(University of Warsaw, the KARTA Center)

Abstract

This article describes the emergence and specific characteristics of the largest social archive in Poland, the KARTA Center Archive of the KARTA Center Foundation [Archiwum Ośrodka KARTA; <https://karta.org.pl/archiwa>], a Polish non-governmental public benefit organization. The archive contains important source material relating to recent Polish history, including documentation of the fate of Polish citizens under Soviet occupation and in the USSR, and the history of the activities of independent groups in the Polish People's Republic. In the course of its 37 years of operation, over a dozen thousand people have donated their own collections to the KARTA Center. Such gifts have included the personal collections of such significant figures of the anti-regime opposition as Jerzy Jedlicki, Stefan Kisielewski, Jacek Kuroń, Jan Józef Lipski, Zdzisław Najder, and many others. The archive also contains the "Twenty-One Demands—Birth of the Solidarity Trade Union" collection, which has documentation from the years 1980–1981 and was entered in the UNESCO Memory of the World Register in 2003. The KARTA Center Library, which currently contains the largest collection of independent Polish publications from the 1970s and 1980s, has been granted the status of an academic library.

Key words / słowa kluczowe

social archive / archiwum społeczne, history of the 20th century / historia XX wieku, oral history / historia mówiona, photography / fotografie, archival studies, archival science / archiwistyka